

Кучеренко І. А.

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри прикладної лінгвістики та журналістики Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна, i.a.kucherenko@udpu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8005-6757>

Мамчур Л. І.

доктор педагогічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна, mamchur_l@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5942-2078>

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ: ПСИХОЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті охарактеризовано психолінгвістичні чинники, які є важливими для формування комунікативної компетентності учня, обґрунтовано їх специфіку, необхідність упровадження в систему мовної освіти. Розглянуто особливості мовленнєвої діяльності мовної особистості. Проаналізовано процес створення власного висловлювання, визначено основні етапи його породження – докомунікативний, комунікативний, посткомунікативний. З'ясовано особливості породження мовлення як індивідуального комунікативного акту, проаналізовано моделі мовленнєвої діяльності, що стосуються поетапного процесу породження мовлення. Розглянуто аналітичну модель спілкування, до складу якої входять три взаємопов'язані сторони: комунікативна, інтерактивна й перцептивна. Обґрунтовано процес комунікативної взаємодії, що відбувається поступово та включає важливі етапи спілкування. Охарактеризовано комунікативні вміння як такі, що спрямовані на продукування власного висловлювання і сприймання чужого мовлення в межах конкретних комунікативних ситуацій; конкретизовано їх відповідно до етапів породження висловлювання. Описано процес сприйняття мовлення комунікатом, який має дві фази (власне сприйняття й розуміння) за рахунок переходу від поверхневого аналізу до глибинного. З'ясовано, що під час комунікації виникають різноманітні бар'єри (логічний, лінгвістичний, стилістичний, фонетичний), визначено їх особливості. На основі концептуальних положень психолінгвістики визначено методичні акценти, що сприятимуть удосконаленню мовного навчання з метою формування високого рівня комунікативної компетентності підлітків. Наведено результати експериментального навчання.

Ключові слова: комунікативна компетентність, мовленнєва діяльність, створення висловлювання, сприйняття мовлення, комунікативний акт, модель комунікації, структура та етапи спілкування, комунікативні вміння.

JEL classification: I21.

DOI: 10.32987/2617-8532-2023-1-108-122.

На початку XXI ст. соціальне замовлення, а також реформування системи освіти в Україні зумовлює й вимагає порушення життєво важливого питання – формування мовної

особистості в системі глобалізаційних тенденцій суспільства. Саме тому сучасний етап модернізації мовного навчання, упровадження концепції «Нова українська школа» характери-

© Кучеренко І. А., Мамчур Л. І., 2023

зується прагненням визначити теоретико-методичні засади, шляхи та засоби ефективного розвитку комунікативної компетентності особистості.

Розроблення продуктивного процесу розвитку комунікативної компетентності учня здійснюється на основі лінгвістики, педагогіки, психології, лінгводидактики. Під час розроблення та моделювання шляхів формування комунікативної компетентності учня необхідно враховувати й психолінгвістичні засади мовленнєвої діяльності, психолінгвістичні властивості механізмів мовлення, зв'язок мислення та мовлення, а також особливості критичного мислення, креативного образного мислення й психолого-вікових характеристик учня. З огляду на це важливо визначити та охарактеризувати психолінгводидактичний аспект процесу формування комунікативної компетентності учнів, який відбувається під час засвоєння мови, опанування мовленнєвих явищ, власної мовленнєвої активності і сприймання чужого мовлення, в умовах сучасної мовної освіти.

Наукові розвідки в аспекті вивчення феномена мови й мислення, мовленнєвої та комунікативної діяльності, дослідження процесу формування комунікативної компетентності особистості, розвитку мовленнєвої діяльності висвітлено в працях таких учених, як Ф. Бацевич [1], І. Бех [2], Н. Голуб, О. Горошкіна [3; 4], Л. Калмикова, Г. Калмиков, І. Лапшина [5], Н. Харченко [5; 6], М. Пентиліук [7], С. Шабат-Савка [8] та ін.

Психолінгвістичний аспект методики формування комунікативної компетентності учнів враховує досягнення теорії мовленнєвої діяльності й вчення про механізми мов-

лення. У науковому просторі мовленнєву діяльність визначають як діяльність спілкування. Щоб спілкування було успішним і результативним, мовна особистість повинна орієнтуватися в умовах міжособистісної комунікації, правильно продукувати та репродукувати мовлення, створювати інформаційний зміст спілкування, доречно добирати й застосовувати мовні одиниці для передання думки, забезпечувати зворотний зв'язок. Спілкування є важливим засобом становлення та виховання особистості як члена соціуму, формування її життєвих позицій і ціннісних орієнтирів. Розвиток мовної особистості, її комунікативної компетентності, мовленнєвої діяльності, культури спілкування, вербальної поведінки є провідним завданням навчання рідної (української) мови як стрижневого предмета в системі освіти. Ми поділяємо думку М. Пентиліук, що мовна особистість – це людина, яка «володіє виражальним багатством мови, продукує її в різних життєвих ситуаціях і шанує її, дбає про збереження й розвиток» [7, с. 59]; носій мови, котрий «добре володіє системою лінгвістичних знань (знає поняття і відповідні правила), репродукує мовленнєву діяльність, має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку» [9, с. 85]. Концепт «мовна особистість» ми розуміємо як особистість, котра виявляє високий рівень комунікативної компетентності, володіє арсеналом лінгвістичних одиниць і вміло їх реалізовує; вдало, правильно й доречно провадить продуктивну й репродуктивну мовленнєву діяльність; має ефективний соціальний та індивідуальний комунікативний

вияв у процесі спілкування; осмислено розвиває власний мовний дар; має почуття мовної самосвідомості. Мовна особистість не виникає випадково, а є результатом взаємодії педагога-словесника й активного учіння самої особистості в процесі мовної освіти. Мовлення – це мова в дії. «Мовленнєва діяльність – це «система мовленнєвих дій, що забезпечують спілкування – взаємодію двох або кількох мовців з метою обміну інформацією, що реалізується під час слухання, говоріння, читання і письма» [10]. Ці види мовленнєвої діяльності становлять основу спілкування як психокогнітивної діяльності, а їх розвиток необхідний для формування вмінь продукувати та репродукувати мовлення.

Створення мовлення є вмотивованою, цілеспрямованою й системно організованою діяльністю, що має послідовні етапи. Аналіз концепцій психолінгвістів щодо особливостей процесу породження висловлювання та моделей мовленнєвої діяльності дає нам підстави виокремити стрижневі етапи процесу породження мовлення – докомунікативний, комунікативний і посткомунікативний, на які важливо спиратися та які потрібно враховувати під час формування комунікативної компетентності учня (рисунок).

Докомунікативний етап (орієнтація) передбачає визначення комунікативного наміру, мотиву, задуму, цілі, смислової інтеграції висловлювання. До процесу породження мовлення належать наміри комунікантів, добір змістової інформації, її структурування та впорядкування, логіко-смислові причинно-наслідкові зв'язки з раніше висловленим. С. Шабат-Савка вважає, що комунікативна інтенція – це «втілення інтенції (наміру, волі, бажання, емоції) у мовну форму, оскільки мовленнєва інтенція може бути фактом лінгвістичного опису лише тоді, коли вона проходить етапи реалізації лінією «намір – смисл – текст/висловлення» [8]. Для створення висловлювання, мовець має володіти кількома інформаціями, а саме: процедурними знаннями (взаємозв'язок понять); декларативними знаннями (значення певного поняття); ситуаційними знаннями (комунікативна ситуація, комуніканти, які беруть участь у спілкуванні). Комунікативні наміри висловлювання у формі задуму слугують мотивом для його створення. Задум мовця висловлювання прогнозує й проектує текст, його структуру, цілісність, інформативність, смислові зв'язки, що з'єднують лінгвістичні засоби в комунікативному акті та комунікативні акти між собою.

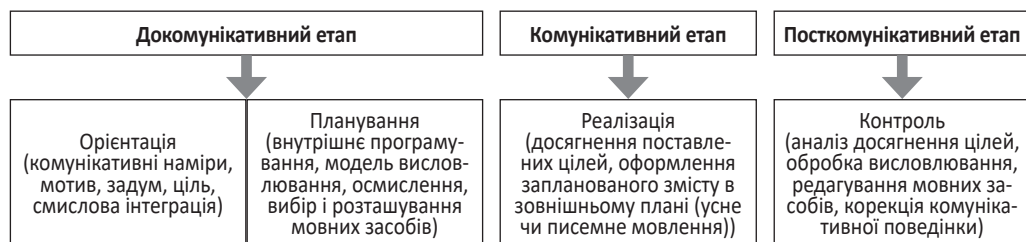

Рисунок. Етапи породження висловлювання

Побудовано авторами.

Саме в такий спосіб реалізовується смислова інтеграція, стрижнем якої є співвідношення й відповідність задуму висловлювання та його форми, що становить його цілісність. Ці знання необхідні для розвитку комунікативної компетентності, адже їх вміле застосування під час спілкування приносить позитивні результати під час досягнення комунікативних намірів мовців.

На докомунікативному етапі планування мовець формує думку у вигляді загального задуму, конкретизує її, потім переходить до плану дій, що забезпечують внутрішнє програмування комунікативного акту, результатом якого є текст (дискурс). Комунікативний намір показує бажання мовця спілкуватися з іншою людиною, визначає його роль як учасника спілкування, виражає конкретну мету його висловлювання: щось запитати, стверджувати, закликати до чогось, засуджувати, схвалювати, радити, вимагати тощо. Комунікативний намір – це чітка, лаконічна, поки що змістовно неповна інформація, яку комунікант повинен передати співрозмовнику. Під час вербального спілкування комуніканти можуть ставити перед собою різні цілі (найближчі, віддалені, довгострокові, інтелектуальні) для налагодження подальших відносин та ін. Для розвитку комунікативної компетентності учня потрібно цілеспрямовано навчати його спочатку визначати власний намір, задум, ціль (докомунікативний етап мовлення), оскільки це є підґрунтям для побудови власного висловлювання, структурування інформації, відбору мовних одиниць тощо. Під час планування окреслюється певна контекстна модель май-

бутнього висловлювання. У процесі планування комунікант визначає предмет спілкування, його ознаки, зв'язки, вирішення завдань: що та як сказати, коли й у якій послідовності. Покроковість комунікативних дій визначається мовцем у внутрішньому мовленні, яке забезпечує перехід від мислення до мовлення та від мовлення до мислення.

Комунікативний етап (реалізація) відбувається за допомогою мовних одиниць у звуковому або графічному вираженні. Мовленнєва діяльність є сукупністю мовленнєвих дій і мовленнєвих операцій комунікантів. На етапі планування мета й цілі спілкування співвідносяться з конкретними діями, а під час їх реалізації мовець повинен враховувати ще й умови, у яких відбуватимуться комунікативні акти (для того щоб досягти визначених комунікативних намірів). Під час мовленнєвого акту мовець має визначити, як він може діяти раціонально, та виокремити низку операцій, із котрих складається певна комунікативна дія. Під час породження мовлення запланований і спроектований зміст оформлюється в зовнішньому плані в усній (звуковій) чи писемній (графічній) формі.

Посткомунікативний етап (контроль) передбачає аналіз висловлювання, редагування мовних одиниць із урахуванням цілісності висловлювання, оцінювання одержаного результату: чи досягнуто мети, визначеної на етапі орієнтації.

Сприйняття мовлення – складний психічний процес, що передбачає декодування, обробку й розуміння інформації: із тлумачення окремих комунікативних актів моделюється зміст усього тексту (дискурсу). Про-

цес сприйняття чужого мовлення проходить дві фази: власне сприйняття та розуміння висловлювання. Під час сприйняття мовлення комунікант проводить трансформаційний аналіз висловлювання: визначає синтаксичні й семантичні подібності між лінгвістичними засобами, характеризує синтаксичну структуру, змістову лексико-семантичну наповненість тексту (дискурсу) шляхом переходу від поверхневого аналізу до глибинного. Поверхнєве сприйняття передбачає звукову або графічну обробку та розкодування змісту, а глибинне пов'язане зі змістом, смисловим інформаційним навантаженням висловлювання. Н. Харченко, досліджуючи психолінгвістичні парадигми феномена аудіювання, розглядає сприймання усного мовлення з позицій трактування гештальтивізму та стверджує, що «у процесі сприймання висловлювання (дискурсу, тексту) відтворюється його граматична структура від самого початку не за окремими елементами, а як цілісне неподільне (нерозчленоване) утворення – гештальт» [6, с. 228].

Після первинного сприйняття настає власне розуміння чужого мовлення. Під час сприйняття мовлення співрозмовника мовець встановлює смислові відношення між лексемами, що передають його зміст. Сприйняття відбувається послідовно: на початковому рівні виникає розуміння основного предмета висловлювання (*про що йдеться*), на наступному – осмислення змісту інформації (*що саме сказано*), на вищому – уявлення про те, *для чого та за допомогою яких* лінгвістичних засобів це висловлено.

Розуміння повідомлення – це точне сприйняття того, про що висловив-

ся співрозмовник. Під час спілкування трапляються явища, які ускладнюють порозуміння між мовцями. У психолінгвістиці ці явища дістали назву «комунікативні бар'єри» – перешкоди, що виникають під час отримання інформації. Причинами комунікативних бар'єрів (смислових, логічних, фонетичних, семантичних, стилістичних, комунікативних) є змістові й формальні характеристики висловлювання. Учасник спілкування повинен знати: якщо під час комунікації виникають такі бар'єри, вона може виявитися неефективною. За умови появи зазначених бар'єрів необхідно їх подолати – здійснити етап корекції комунікативних дій. Продуктивним методом для вироблення вмінь долати комунікативні бар'єри є вправи з редагування, що мають комунікативне наповнення.

Важливими психолінгвістичними чинниками формування комунікативної компетентності учня є положення теорії комунікації, зокрема дослідження сутності й механізмів реалізації мовного спілкування. Психологічним підґрунтям методичної системи є складники вербального спілкування, що становлять модель комунікації (міжособистісного спілкування) – схему, яка відтворює основні елементи та функційні характеристики комунікативних процесів. До основних складників моделі комунікації відносяться такі: відправник інформації (комунікант, адресант) – той, хто говорить або пише; одержувач інформації (комунікат, адресат) – той, хто читає чи слухає; повідомлення – інформаційно наповнений текст (дискурс) в усній чи писемній формі.

Формування комунікативної компетентності учня спирається на пси-

холінгвістичні дослідження в аспекті комунікативних актів. Комунікативний акт – це елементарна одиниця спілкування, що перетворює мовне висловлювання на носія комунікативного смислу. Мовне порозуміння між людьми відбувається в межах комунікативного акту, складниками котрого є учасники комунікації як носії соціальних ролей, психічних і психологічних рис, духовних та естетичних ідеалів, когнітивних особливостей. Комунікативний акт – це одночасно інтеракція (творення) й трансакція (сприймання та розуміння), основою яких є повідомлення (висловлювання, текст), а результатом – дискурс. Мінімальною комунікативною одиницею є не речення й не мовленнєві висловлювання, а певні види комунікативних актів (запитання, відповідь, повідомлення, опис, вибачення, подяка, привітання тощо).

У науковому просторі на основі ілокутивної мети адресанта та ментального стану адресата виокремлено типи мовленнєвих актів (прямі й непрямі) та визначено способи їх утілення. Формування комунікативної компетентності, що тісно пов'язане з успішним комунікативним актом, залежить від знань мовних одиниць, умінь дібрати лінгвістичні засоби із загальної мовної системи. Комунікативний акт як одиниця мовленнєвого спілкування здійснюється з урахуванням комунікативної ситуації, орієнтується на учасників комунікації, їхні знання та можливі реакції. Нині вчені-психолінгвісти під мовленнєвим висловлюванням розуміють не тільки окремі речення, комунікативні акти, а й дискурс, що втілює взаємодію комуніканта (мовця) та комуніката (співрозмовника).

У процесі створення комунікативних актів важливо брати до уваги лінгвістичний аспект побудови мовлення й психолінгвістичний, що враховує ситуацію спілкування, мотиви та взаємини мовців, зміст висловлювання тощо. Під час реалізації індивідуальних комунікативних актів проявляється комунікативна компетентність особистості. Розвиток комунікативної компетентності учня передбачає формування в нього вмінь продукувати комунікативні акти на основі вибору мовних одиниць із власного активного словника. У процесі вивчення української мови важливо впроваджувати систему вправ, що включають інформацію про комунікативні дії мовця та співрозмовника, комунікативну ситуацію, й завдання, орієнтовані на відбір мовних одиниць із урахуванням складників комунікативного акту.

У контексті порушеної проблеми варто звернути увагу на структуру спілкування, що є комплексним поняттям, адже «охоплює всі можливі типи процесів взаємозв'язку і взаємодії людей» [1, с. 27] та включає три взаємопов'язані сторони: комунікативну, інтерактивну й перцептивну. Комунікативна сторона – це обмін інформацією між комунікантами; інтерактивна – організація взаємодії суб'єктів, що спілкуються, обмін не лише знаннями, думками, ідеями, а й діями, зокрема під час побудови спільної стратегії взаємодії; перцептивна – це процес взаємного сприймання та розуміння комунікантів, пізнання ними один одного. Усі ці сторони в спілкуванні постають єдиним цілим. Розвиток комунікативної компетентності учня передбачає формування в нього вмінь враховувати

ситуацію спілкування, характеризувати контекст спілкування, розуміти комуніката за його комунікативними актами, соціально-психологічними особливостями, невербальною поведінкою тощо. Процес комунікативної взаємодії є поступовим і включає такі етапи спілкування: намір щось повідомити; початкове словесне вираження; вияв розуміння з боку комуніката; уточнення інформації, усвідомлення й усунення непорозумінь; установлення взаєморозуміння – своєрідного коду – між комунікантами.

Формування комунікативної компетентності – це складний процес, оскільки поєднує розвиток особистісних лінгвістичних здібностей учня, набуття ним мовленнєвих, мовних, комунікативних знань і умінь із урахуванням ситуації спілкування, а також невербальних засобів комунікації. Комунікативні вміння ми трактуємо як такі, що спрямовані на продукування власного висловлювання і сприймання чужого мовлення в межах конкретних комунікативних ситуацій. Вважаємо, що для розвитку комунікативної компетентності учня потрібно передусім сформувати комунікативні вміння говорити, аудіювати, читати, писати, орієнтуватися в умовах комунікативної ситуації. Система розвитку мовлення включає чотири етапи процесу породження висловлювання (орієнтування в умовах, цілях спілкування, змісті висловлювання; планування; реалізацію та контроль) і передбачає формування комунікативних умінь відповідно до фази їх виконання й застосування. На кожному окремому етапі мовленнєвої діяльності необхідно формувати відповідні комунікативні вміння. Уміння створювати висловлювання

ніколи не можуть повністю автоматизуватись, оскільки кожна комунікативна ситуація є індивідуальною. Особливістю інтелектуальних умінь є те, що вони зовсім не піддаються автоматизації. На нашу думку, це стосується й комунікативних умінь, які неможливо довести до автоматизму. Тому варто оперувати терміном «комунікативні вміння», а не «комунікативні навички», що відображають технічний бік мовленнєвої діяльності. Показником сформованості комунікативних умінь є можливість змінювати структуру висловлювання – операції, дії, їх послідовність, зберігаючи при цьому прогнозований результат.

Теоретичне й практичне вивчення окресленої проблеми в аспекті сучасної психолінгвістики та лінгводидактики дало змогу визначити комунікативну компетентність учня як комплекс компетентностей – предметних (мовної, мовленнєвої, власне комунікативної) і загальнонавчальних (соціокультурної й діяльнісної – та сформувати авторську концепцію про неперервність, поетапне формування, розвиток і вдосконалення комунікативної компетентності підлітків. Змістом формувального експерименту була перевірка гіпотези, що ґрунтувалася на припущенні про залежність формування комунікативної компетентності учня від комунікативно спрямованого активно-навчального процесу, що передбачає занурення в навчальну ситуацію спілкування; врахування та реалізацію компетентнісного й особистісного підходів; використання продуктивних традиційних (розповідь, бесіда, спостереження, робота з підручником, метод вправ) та інноваційних

(дидактичні ігри – рольові, інтелектуальні, комунікативні, метод-кейс, комунікативний тренінг, метод проєктів, метод дискусій, «Мікрофон», «Мозковий штурм») методів навчання; упровадження інноваційних технологій (особистісно орієнтованої, проблемної, інтерактивної, розвитку критичного мислення); застосування системи комунікативно орієнтованих вправ на основі етнокультурних текстів.

Формуванню комунікативної компетентності учня сприяла розроблена нами система комунікативно спрямованих вправ: мовних, що забезпечують засвоєння значення та форми мовних одиниць у спілкуванні, сприяють формуванню мовних умінь і навичок; умовно-мовленнєвих, які націлені на розуміння особливостей використання мовних одиниць у ситуаціях спілкування і сферах вживання, передбачають розвиток мовленнєвих умінь аналізувати функції мовних засобів, конструювати їх, навчають різних способів формування думки та вираження її у власних висловлюваннях; власне комунікативних, що сприяють формуванню готовності учня до спілкування з урахуванням комунікативної ситуації, спрямовані на створення діалогічних і монологічних текстів. У процесі експериментального навчання комунікативні вправи було імплементовано таким чином: мовні (за зразком, інструкцією, завданням); умовно-мовленнєві (імітаційні, підставні, трансформаційні, репродуктивні); власне комунікативні (за моделлю, настановою, опорою; спрямовані на розвиток продуктивного й репродуктивного мовлення). Комунікативна тренувальна діяль-

ність спрямовувала учня на активне занурення в навчальні ситуації спілкування, використання вербальних і невербальних засобів у власних текстах, послідовну організацію власних комунікативних дій та аналіз комунікативної поведінки співрозмовника. Усі види мовленнєвої діяльності, потрібні для розвитку комунікативної компетентності учня, розглядаємо як вияви різних сторін спілкування. У процесі рецептивної діяльності підлітки сприймають, аналізують чужі висловлювання, вибирають змістово значущі елементи для визначення сутності тексту. Під час продукування спочатку створюються змістові інформаційні частини, що об'єднуються в композиційно-структурний текст відповідно до комунікативної мети й наміру мовця.

Педагогічний експеримент був спрямований на розвиток комунікативної компетентності учнів 5-го класу та проведений у 2021–2022 рр. у закладах загальної середньої освіти Черкаської області. Мета педагогічного експерименту – розробити й апробувати технології навчання української мови (особистісно орієнтовану, інтерактивну, розвитку критичного мислення) з метою формування комунікативної компетентності учня 5-го класу.

Для визначення рівня сформованості комунікативної компетентності учнів 5-го класу було розроблено контрольні завдання, спрямовані на виявлення вмінь сприймання і створення мовлення. Результати контрольних зрізових завдань оцінювалися за критеріями мотиваційності, комунікативної доцільності, ситуативності, культуромовної правильності відповідно до визначених

нами компонентів комунікативної компетентності, на основі яких було встановлено чотири рівні: високий, достатній, середній та низький. Констатувальний зріз включав завдання на продукування мовлення учнями, а саме створення власного висловлювання монологічної форми в конкретно визначеній комунікативній ситуації. Результати констатувального етапу педагогічного експерименту показали, що рівень розвитку вмінь створювати текст у учнів 5-го класу є переважно недостатнім (табл. 1).

У процесі експерименту для розвитку рецептивного усного мовлення (аудіювання) було імплементовано основні методи та прийоми, а саме: аналіз тексту, інтерпретація тексту, метод символічного бачення смислу тексту, метод аналізу «шуму» тексту, словникова робота, бесіда. Задля розвитку рецептивного писемного мовлення (читання) використано такі його види: виразне читання вголос (невимушено, вільно, інтонаційно, акцентуаційно, артикуляційно правильно); мовчки (уважно, «по діагоналі», вибірково); дослідне (виділити потрібну інформацію або мовну

одиницю); вибіркоче (з метою визначити тему, мету, головну думку тексту); спрямоване (передбачає пошук відповідей на низку наперед визначених запитань). Оволодіння діяльністю читання передбачало застосування таких прийомів, як фонетичні й інтонаційні експерименти, вправи на визначення ключових слів, змагання щодо темпу читання, гра «Хто більше? (змістових деталей/слів)», доповнення висловлювання, характеристика прочитаного. У процесі формування рецептивного мовлення вчитель ставив учням навідні, допоміжні, уточнювальні запитання, щоб зосередити їхню увагу на головній думці, посприяти виділенню ними основного в змісті тексту чи визначенню його структурних частин. Керована навчальна діяльність реалізовувалась у вправах, що виконувалися з поступовим ускладненням і розширенням змістового, інформаційного поля й комунікативного навантаження тексту. Упродовж навчальної рецептивної діяльності учні здобували знання про мовні одиниці, потрібні для розуміння змісту, які надалі складатимуть їхній активний слов-

Таблиця 1

Продуктивні вміння учнів (констатувальний етап), %

Компетентність	Рівень			
	високий	достатній	середній	низький
Мовленнєва компетентність (правильно та вдало складати і сприймати діалоги й монологи, добирати мовні засоби відповідно до стилю та типу мовлення)	7,8	35,7	44,2	12,3
Мовна компетентність (дотримуватися норм літературної мови)	8,1	31,4	50,1	10,4
Власне комунікативна компетентність (дотримуватися комунікативної ситуації, реалізовувати мотив і мету спілкування)	8,5	37,2	42,6	11,7
Середній показник	8,5	35,8	46,8	8,9

Складено авторами за результатами педагогічного експерименту, проведеного у 2021–2022 рр. у закладах загальної середньої освіти Черкаської області.

ник та можуть бути використані при створенні власних висловлювань із урахуванням ситуації спілкування й комунікативних намірів автора.

Розвиток продуктивної мовленнєвої діяльності передбачав створення текстів. Текст ми розуміємо як продукт репродуктивної й продуктивної мовленнєвої діяльності; монолог, діалог і полілог – як результат контактної-комунікативної діяльності, а тексти різних стилів та жанрів мовлення – як композиційні форми спілкування. Відповідно до цього, під час розроблення методичної системи текстотворення бралися до уваги характер тексту (репродуктивний або продуктивний); контактна-комунікативна форма його реалізації (діалог чи монолог); стиль (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, розмовний); тип (розповідь, опис, роздум) мовлення.

Розвиток продуктивного усного мовлення (говоріння), спрямований на поліпшення вербальної пам'яті, а також опанування механізмів відбору необхідних мовних засобів, удосконалення вмінь будувати діалоги, брати участь у полілозі є стрижневим напрямом у методиці формування комунікативної компетентності учня. До провідних методів розвитку говоріння відносимо: спостереження, складання діалогів, реалізацію полілогу; дискусію, обговорення, диспути; підготовку та виголошення доповіді, презентації; рольові ігри; інтерв'ювання, виступ перед аудиторією (ведучий, опонент, доповідач тощо). Процес роботи щодо створення мовлення в усній формі здійснювався підлітками поетапно:

– докомунікативний – характеристика комунікативної ситуації,

з'ясування комунікативного наміру, прогнозування результатів, визначення теми й мети висловлювання, добір змістового матеріалу та мовних одиниць, розташування їх у певному порядку, створення тексту або реплік діалогу;

– комунікативний – звукове й інтонаційне оформлення висловлювання, проголошення тексту чи продукування реплік;

– посткомунікативний – аналіз результатів спілкування, порівняння їх із комунікативним мотивом і метою висловлювання, усунення непорозумінь.

Розвиток продуктивного писемного мовлення (письма) необхідний для формування вмінь графічно фіксувати власні роздуми, знання та досягнення, оформлювати їх для передання співрозмовнику. Зважаючи на особливості писемного мовлення, велику роль відіграють етапи мовленнєвої діяльності, тому розвивати вміння продукувати писемне мовлення потрібно відповідно до фаз мовлення, таких як орієнтація, планування, реалізація, контроль (табл. 2).

Діагностика рівнів сформованості комунікативної компетентності учнів – складний процес дослідного навчання, що пояснюється характером з'ясування стану розвитку кожного її складника – мовної, мовленнєвої, власне комунікативної, соціокультурної та діяльнісної компетентностей. Відповідно до порушеного в статті питання, розглянемо шляхи формування комунікативної компетентності в аспекті розвитку такого важливого її складника, як мовленнєва компетентність, що безпосередньо передбачає розвиток умінь сприймати та створювати мовлення, і спробуємо дати їм оцінку.

Таблиця 2

Поетапність розвитку продуктивних писемних умінь

Етапи породження висловлювання		Комунікативно-мовленнєві вміння
Докомунікативний	Орієнтація	Оцінювати комунікативну ситуацію. Визначати мотив і мету висловлювання. Формулювати тему тексту, виявляти її межі. Визначати основну думку висловлювання
	Планування	Відбирати та систематизувати мовний матеріал. Складати план, тези, текст висловлювання
Комунікативний	Реалізація	Фіксувати текст відповідно до стилю й типу мовлення
Посткомунікативний	Контроль	Аналізувати текст. Порівнювати одержаний результат із наміром. Редагувати висловлювання

Складено авторами.

Контрольний експеримент проводився в умовах неперервного моніторингу якості мовлення учнів. З метою з'ясування особливостей розвитку процесу створення і сприймання мовлення було використано проєктивні методики (конструювання й доповнення), метод якісного та кількісного аналізу речень і висловлювань, побудованих учнями, лінгвостатистичний метод.

Задля перевірки рівня сформованості мовленнєвих репродуктивних умінь було запропоновано написати переказ. Підсумовуючи дані

експериментальної вибірки, можемо стверджувати, що учні експериментального класу (ЕК) мають на 20,4 % вищу якість сформованості вмінь репродуктивного мовлення, ніж учні контрольного класу (КК) (табл. 3).

З метою перевірки рівня сформованості мовленнєвих продуктивних умінь було запропоновано виконати таке завдання: скласти твір-роздум, у якому пояснити роль школи для людини. Кількісні показники сформованості мовленнєвих умінь продукувати власні висловлювання пев-

Таблиця 3

Результати перевірки мовленнєвих репродуктивних умінь, %

Уміння	Рівень							
	високий		достатній		середній		низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
Дотримуватися теми висловлювання	32,4	28,7	36,3	30,4	24,1	25,6	7,2	15,3
Розкривати головну думку	27,4	18,2	34,6	27,5	32,7	37,1	5,3	17,2
Логічно, послідовно будувати смислові й композиційні частини	24,9	15,3	38,9	29,4	27,9	39,1	8,3	16,2
Використовувати лінгвістичні засоби тексту-зразка	29,3	21,3	31,2	24,7	35,3	44,5	4,2	9,5
Добирати мовні засоби відповідно до умов комунікативної ситуації	21,5	14,8	28,2	22,7	44,8	47,9	5,5	14,6
Дотримуватися норм літературної мови	37,5	24,4	34,9	27,5	22,3	33	5,3	15,1
Середній показник	38,9	25,7	35,7	28,5	20,3	30,1	5,1	15,7

Складено авторами за результатами педагогічного експерименту, проведеного у 2021–2022 рр. у закладах загальної середньої освіти Черкаської області.

ного стилю й типу мовлення в учнів наведено в табл. 4.

Порівняльний аналіз сформованості мовленнєвої, мовної, власне комунікативної компетентностей учнів дав змогу визначити рівень розвитку комунікативної компетентності учнів 5-го класу після проведення дослідного навчання (табл. 5).

Порівняно з результатами констатувального етапу педагогічного експерименту рівень сформованості комунікативної компетентності учнів під час дослідного навчання підвищився. Наведені результати свідчать про істотні позитивні зміни в рівні сформованості комунікативної компетентності учнів 5-го класу,

які навчалися в експериментальних класах.

Формування комунікативної компетентності учнів відбувається з урахуванням важливих психолінгвістичних аспектів мовленнєвої комунікації, а визначення її характеристика видів мовленнєвої діяльності, поетапного процесу мовної комунікації, складників комунікативних актів у методиці української мови дає чіткіше уявлення про психологічні та психолінгвістичні закономірності розвитку їхньої комунікативної здатності. Особливу увагу під час формування комунікативної компетентності учня слід приділяти взаємозв'язку основних етапів процесу створення

Таблиця 4

Результати перевірки мовленнєвих продуктивних умінь, %

Уміння	Рівень							
	високий		достатній		середній		низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
Дотримуватися комунікативної спрямованості	27,6	16,9	37,9	35,1	19,7	25,9	14,8	22,1
Розкривати тему й основну думку	30,1	18,3	40,3	34,6	18,9	27,1	10,7	20,0
Формулювати зміст із урахуванням комунікативного наміру	29,7	17,7	39,1	34,8	20,1	26,3	11,1	21,2
Логічно, послідовно будувати смислові та композиційні частини	30,7	16,8	38,7	34,1	17,9	26,8	12,7	22,3
Вживати мовностилістичні засоби відповідного стилю й типу мовлення	28,9	16,8	38,5	32,9	19,4	27,4	13,2	22,9
Середній показник	29,4	17,3	38,9	34,3	19,2	26,7	12,5	21,7

Складено авторами за результатами педагогічного експерименту, проведеного у 2021–2022 рр. у закладах загальної середньої освіти Черкаської області.

Таблиця 5

Рівень розвитку комунікативної компетентності учнів (контрольний етап), %

Компетентність	Рівень							
	високий		достатній		середній		низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
Мовленнєва компетентність	17,5	10,2	49,3	36,3	27,8	41,1	5,4	12,4
Мовна компетентність	34,1	21,5	37,6	31,4	19,5	28,4	8,8	18,7
Власне комунікативна компетентність	19,6	11,6	48,6	37,6	27,1	39,6	4,7	11,2
Середній показник	23,7	14,4	45,1	35,1	24,9	40,1	6,3	10,4

Складено авторами за результатами педагогічного експерименту, проведеного у 2021–2022 рр. у закладах загальної середньої освіти Черкаської області.

власного висловлювання (докомунікативного – орієнтації, планування; комунікативного – реалізації; посткомунікативного – контролю), особливостей комунікативної ситуації та інтерпретації тексту комунікатом.

Методична система формування комунікативної компетентності учня має спиратися на науково вивірене психологічне підґрунтя, яким є положення про психолінгвістичні закономірності мовленнєвої діяльності, мовної комунікації, особливості процесів породження власного висловлювання і сприйняття чужого мов-

лення, активної творчої співпраці всіх учасників навчального процесу, створення сприятливого мікроклімату, добору ефективного лінгводидактичного інструментарію. Урахування проаналізованих психолінгвістичних і лінгводидактичних положень дає змогу виховати мовну особистість, що буде комунікативно компетентною, підготовленою до суспільної комунікації. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей формування комунікативної компетентності учнів старшої школи.

Список використаних джерел

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Академія, 2004. 342 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009736>.
2. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості : у 2 т. Чернівці : Букрек, 2015. Т. 2. 640 с. URL: <https://tinyurl.com/25za384d>.
3. Голуб Н. Б. Концептуальні засади сучасної методики навчання української мови в загальноосвітній школі. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 1. С. 107–118. URL: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/46/24>.
4. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Концепція навчання української мови учнів ліцею. Київ : Пед. думка, 2019. 56 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719352/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>.
5. Калмикова Л. О., Калмиков Г. В., Лапшина І. М., Харченко Н. В. Психологія мовлення і психолінгвістика / за заг. ред. Л. О. Калмикової ; Переяслав-Хмельницький пед. ін-т. Київ : Фенікс, 2008. 245 с. URL: https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/05/Kalmykova_Psykholohiia-movlennia-i-psykholinhvistyka.pdf.
6. Харченко Н. Аудіювання як предмет дослідження психолінгвістики. *Психолінгвістика*. 2017. Вип. 22(1). С. 226–244. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1088464>.
7. Пентиліук М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : зб. ст. Київ : Ленвіт, 2011. 256 с. URL: <https://docplayer.net/75917450-Pentilyuk-m-i-aktualni-problemi-suchasnoyi-lingvodidaktiki-zbirnik-statey-em-sh-zdovdnshf-yucrsyiu-i-u-vda-ikdu.html>.
8. Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 104–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2013_1_12.
9. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2003. 150 с.
10. Мамчур Л. Теорія мовленнєвої діяльності як важливий чинник формування комунікативної компетентності учнів. 2013. URL: https://prlingv.at.ua/publ/teorija_movlennevoji_dijalnosti_jak_vazhliiv_chinnik_formuvannja_komunikativnoji_kompetentnosti_uchniv/1-1-0-6.

Iryna Kucherenko

Dr. Sc. (Pedagogy), Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
i.a.kucherenko@udpu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8005-6757>

Lidiia Mamchur

Dr. Sc. (Pedagogy), Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
mamchur_l@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5942-2078>

FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE: PSYCHOLINGUISTIC AND DIDACTIC ASPECT

Abstract. *The article describes the psycholinguistic factors that are important for the formation of students' communicative competence, and substantiates their specific features and the need for implementation in the language education system. The features of the speech activity of a linguistic personality are considered. All types of speech activity form the basis of communication as a psycho-cognitive activity of generating one's own utterance and perceiving someone else's speech (text/discourse) in a particular communicative situation. The process of creating one's own utterance is analyzed, and the main stages of its generation are determined (pre-communicative, communicative, and post-communicative). The features of speech creation as an individual communicative act are explained, and models of speech activity related to the phased process of speech generation are analyzed. The article considers an analytical model of communication, consisting of three interconnected sides: communicative, interactive and perceptual. The substantiated process of communicative interaction occurs gradually and includes important stages of communication, which are realized in stages. Communicative skills are characterized as skills aimed at producing one's own speech and perceiving other people's speech within specific communicative situations; they are specified in accordance with the stages of speech generation. The process of speech perception by a communicator is described, which takes place in two phases (actual perception and understanding) by moving from a surface analysis to a deep one. It is found that various barriers (logical, linguistic, stylistic, phonetic) arise in the process of communication, and their features are determined. On the basis of the conceptual provisions of psycholinguistics, the methodological emphasis is determined, which will contribute to the improvement of language teaching in order to form a high level of communicative competence of the individual. The results of experimental studies are presented.*

Keywords: *communicative competence, speech activity, creating a statement, perception of speech, communicative act, communication model, structure and stages of communication, communicative skills.*

References

1. Batsevych, F. S. (2004). *Basics of communicative linguistics*. Kyiv: Academy. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009736> [in Ukrainian].
2. Bekh I. D. (2015). Personality education. In *Selected scientific works*. (Vol. 2). Chernivtsi: Bukrek. Retrieved from <https://tinyurl.com/25za384d> [in Ukrainian].
3. Holub, N. B. (2015). Conceptual basis for the modern methodology of teaching the ukrainian language at the comprehensive school. *Ukrainian educational journal*, 1, 107-118. Retrieved from <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/46/24> [in Ukrainian].

4. Holub, N. B., & Horoshkina, O. M. (2019). *The concept of Ukrainian language learning for lyceum students*. Kyiv: Pedahohichna dumka. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/719352/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf> [in Ukrainian].
5. Kalmykova, L. O., Kalmykov, H. V., Lapshyna, I. M., & Kharchenko, N. V. (2008). *Speech psychology and psycholinguistics*. Kyiv: Feniks. Retrieved from https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/05/Kalmykova_Psykholohiia-movlennia-i-psykholinhvistyka.pdf [in Ukrainian].
6. Kharchenko, N. (2017). Listening as a subject of study in psycholinguistics. *Psycholinguistics*, 22(1), 226-244. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1088464> [in Ukrainian].
7. Pentyliuk, M. I. (2011). *Actual problems of modern language didactics*. Kyiv: Lenvit. Retrieved from <https://docplayer.net/75917450-Pentilyuk-m-i-aktualni-problemi-suchasnoyi-lingvodidaktiki-zbirnik-statey-em-sh-zdovdnshf-yucrsyiu-i-u-vda-ikdu.html> [in Ukrainian].
8. Shabat-Savka, S. (2013). Category of communicative intention: its typical manifestations and syntactic actualization in modern ukrainian. *Ukrainian language*, 1, 104-114. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2013_1_12 [in Ukrainian].
9. Pentyliuk, M. I. (Ed.). (2003). *Dictionary-reference on Ukrainian linguistic didactics*. Kyiv: Lenvit [in Ukrainian].
10. Mamchur, L. (2013). *The theory of speech activity as an important factor in the formation of students' communicative competence*. Retrieved from https://prlingv.at.ua/publ/teorija_movlennevoji_dijalnosti_jak_vazhlivij_chinnik_formuvannja_komunikativnoji_kompetentnosti_uchniv/1-1-0-6 [in Ukrainian].